

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2021 Vol. 3

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2021 Vol. 3

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva (o'zbek)

Qosimjon Ma'murov (ingliz)

MAS'UL KOTIB

Ilyos Ismoilov

TAHRIR HAY'ATI

Zaynobiddin Abdirashidov

Karl Rayxl (Germaniya)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Kamol Abdulla (Ozarbayjon)

Vahit Turk (Turkiya)

Isa Xabibeyli (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Mark Toutant (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Qosimjon Sodiqov

Nurboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Vali Savash (Turkiya)

Kimura Satoru (Yaponiya)

Hamidulla Dadaboyev

Aftondil Erkinov

Rashid Zohidov

Baxtiyor Abdushukurov

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Dilnavoz Yusupova

Qo'ldosh Pardayev

Elchin Ibrohimov (Ozarbayjon)

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

MUNDARIJA**Nurboy Jabborov**

"Firdavs ul-iqbol" – Ogahiyning badiiy-tarixiy nasrdagi ilk tajribasi 4

Husniddin Eshonqulov**Dilorom Sodiqova**

Muslihabegim Miskin – XIX asr Buxoro adabiy muhitining iste'dodli zullisonayn shoirasi 25

Dilnoza Jumayeva

"Yusuf va Zulayxo" dostonlaridagi obrazlar tizimi 43

Bahriddin Umurzoqov

Aliy Safiy Hiraviy qalamiga mansub yangi qo'lyozmalar va Toshkent qo'lyozma fondlarida mavjud asarlari 67

Furqat To'xtamuratov

Muhsiniy she'riyati: asliyat va nashr qiyosi 80

Shermuhammad Amonov

Ahmad Tabibiyning turkiy tildagi ruboiylari 95

Muhsiniy she'riyati: asliyat va nashr qiyosi

Furqat To'xtamuratov¹

Abstrakt

Ushbu maqolada Qo'qon adabiy muhiti vakili shoir Husaynquli Muhsiniy (1860–1917) lirik she'rlari matnshunoslik aspektida tadqiq qilingan. Shoirning "Gulshani jovid" devonining O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida 7392-raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozmasi va "Barhayot gulshan" nomi bilan chop etilgan to'plamidagi she'rlari qiyoslab o'rganilgan. Natijada shoirning o'zbek va fors-tojik tillarida bitilgan 239ta g'azal yozganligi aniqlandi. Ulardan 211tasi o'zbek tilida, 28tasi fors-tojik tilida. "Barhayot gulshan" nashriga esa 136ta o'zbekcha g'azal kiritilgan. 7392-raqami ostida saqlanayotgan qo'lyozmada mavjud 75ta g'azal devon nashridan tushirib qoldirilganligi aniqlangan.

Muhsiniy devoni qo'lyozmasini joriy imlodagi nashri bilan qiyosiy o'rganish natijasida aniqlangan farqlar ilmiy tasnif etilgan va tahlil qilingan. Qiyosiy tahlillar natijasida Muhsiniy devonining mukammal nashrlarini tayyorlash matnshunoslik oldidagi dolzarb vazifalardan ekanligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: *matn, devon, qo'lyozma manba, asliyat, tabdil, g'azal, maqta', bayt, band, nashr nusxa, qiyosiy tahlil.*

Kirish

Qo'qon adabiy muhiti o'ziga xos taraqqiyot tamoyillariga ega. Amiriy, Nodira, Muhyi, Muhayyir, Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi ushbu adabiy muhitning salohiyatli namoyandalari sermazmun va betakror lirik asarlari bilan milliy adabiyotimiz rivojiga ulkan hissa qo'shdilar. Davr adabiy harakatiga o'zining betakror ijod namunalari bilan ta'sir etgan ana shunday ijodkorlardan biri – Husaynquli Sulaymonquli o'g'li Muhsiniy (1860–1917) mashhur shoir va mohir

¹ *To'xtamuratov Furqat Safarmurodovich* – o'qituvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: toxtamuratov81@gmail

ORCID ID: 0000-0001-9855-2353

Iqtibos uchun: To'xtamuratov, F. S. 2021. "Muhsiniy she'riyati: asliyat va nashr qiyosi". *Oltin bitiglar* 3: 80–94.

xattot sifatida o'zidan boy adabiy meros qoldirdi. Shoir lirik asarlari, ayrim ilmiy ishlarni istisno etganda, matnshunoslik nuqtai nazaridan to'liq tadqiq etilgani yo'q. Ijodkorning o'zbek adabiyoti tarixida tutgan o'rni munosib baholangan emas. Bu esa, o'z navbatida, shoir devonining qo'lyozma manbalari ustida tizimli tadqiqot ishlari olib borish masalasini kun tartibiga qo'yadi. Shoir asarlari matni tarixini o'rganish ushbu ilmiy muammo yechimiga xizmat qilishi jihatidan ahamiyatlidir.

Matnshunoslikning asosiy ilmiy muammolaridan hisoblangan matn tarixini o'rganmay turib, ijodkor asarlarining mukammal nashrini amalga oshirib bo'lmaydi. "*Matn tarixi* tushunchasi muayyan asar matnining barcha masalalarini qamrab olishi" [Лихачев 2001, 33], e'tiborga olinsa, bu muammoni o'rganish nechog'liq zarur ekanligi yanada oydinlashadi. O'zbek matnshunosligida ham bu masalaga alohida diqqat qaratilgan. Matnshunos N.Jabborov fikricha: "...matn tarixi qo'lyozma manbalar genealogiyasini tekshirishdan muallifning va hatto manbani ko'chirgan kotibning dunyoqarashi va g'oyasini o'rganishgacha, asarning yuzaga kelishida muallif ijodiy niyatining ro'yobga chiqishidan uning yaratilishigacha u yoki bu darajada aloqador bo'lgan boshqa adabiy yodgorliklar bilan o'zaro bog'liq jihatlari tadqiqigacha bo'lgan barcha jarayonlarni qamrab oladi" [Jabborov 2019, 12]. Ushbu nazariy fikrni Muhsiniy ijodini o'rganishga tatbiq etish uchun shoirning O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida 7392-raqami ostida saqlanayotgan "Gulshani jovid" nomli she'rlar devoni hamda uning 2008-yili Qo'qon adabiyot muzeyi xodimi Usmonjon Ne'matov tomonidan "Barhayot gulshan" nomi bilan chop ettirilgan nashr nusxasini qiyosiy o'rganish zarurati tug'iladi.

Ta'kidlash kerakki, ushbu nashr zahmatkash olimning uzoq yillik mehnatlari mahsulidir. Matnshunos Abdullatif Turdialiyev devon nashriga yozgan "Adabiy merosimizdan yana bir sahifa" sarlavhali so'zboshida Muhsiniy devoni haqida tahliliy fikrlarini bildirgan. Usmonjon Ne'matov nashrga yozgan kirish maqolasida Muhsiniy hayoti va ijodi, devonlari, tarjima asarlari hamda shoirning xattotlik mahoratiga doir qimmatli ma'lumotlarni keltiradi. Ular shoir hayot yo'li va uning adabiy merosi haqidagi mavjud tasavvurlarni boyitganligi bilan qimmatlidir. "Barhayot gulshan"dagi lirik asarlar qo'lyozma dastxat devondagi kabi asliyat tartibida nashr qilinishi shoir uslubi saqlanganini ko'rsatadi. Ushbu nashr Husaynquli Muhsiniy she'riyatini ilm-fan ahli hamda keng kitobxonlar ommasiga ma'lum qildi, shoir adabiy merosini tadqiq

qilish imkoniyatlarini yanada kengaytirdi.

Muhsiniy devonining Sharqshunoslik institutidagi qo'lyozma manbalarini o'rganish natijasida shoirning yetmishdan ortiq g'azallari devon nashriga kirmay qolgani aniqlandi. Jumladan, fondagi 7392-raqamli qo'lyozmada Muhsiniyning o'zbek va fors-tojik tilida yozilgan 239ta g'azali mavjud. G'azallarning 211tasi o'zbek va 28tasi fors-tojik tilida. "Barhayot gulshan" nashriga esa shoirning 136ta o'zbekcha g'azali kiritilgan. Ma'lum bo'ladiki, 75ta g'azal nashrga kiritilmagan. Qo'lyozmadagi she'rlar tartibi nashrda ham saqlangan. Usmonjon Ne'matov devonga yozgan kirish maqolada 7392-raqamdagi qo'lyozmada 7378 misra she'r borligini qayd qilgan. Kuzatishlar natijasida devonda noshir aytganidan ko'proq, ya'ni 7426 misra she'r mavjudligi aniqlandi.

Shoir ijodini ommalashtirish yo'lidagi dastlabki muhim ish sifatida ushbu nashrning qimmatini baland ekanligini ta'kidlagan holda, asliyat bilan qiyoslaganda, ayrim she'rlar matnida tafovutlar borligini ham qayd etish lozim. Ba'zi she'rlar tarkibidagi so'zlar xato o'qilgani, ayrim g'azallarning baytlari tushirib qoldirilgani kuzatiladi. Professor Shuhrat Sirojiddinovning "Matn tarixini o'rganish qo'lyozma asarning mavjud nusxalarini qiyoslashdan boshlanadi. Matnlar *to'liq, nuqsonli, tuzatilgan* (redaksiyaga uchragan) yoki *tugatilmagan* ko'rinishlarda uchraydi. Qo'lyozma nusxalarda uning tarixi bevosita qayd etilgan yoki bilvosita aniqlanadigan belgilar yordamida tiklanadi" [Sirojiddinov 2019, 18], degan fikrlari nuqtayi nazaridan baho berilsa, Muhsiniy devoni nashridagi aksar lirik asarlar nuqsonli matnlar sirasiga kirishini ta'kidlash kerak. Bu matniy nuqsonlarni shoir she'rlarining asliyat nusxasi va joriy imlodagi nashr variantini qiyoslash orqaligina tuzatish mumkin. Asliyat va tabdil matnlarni qiyoslash asnosida aniqlangan farqlarni shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- harf va qo'shimchalarning yozilishidagi tafovutlar;
- so'zlarning o'qilishidagi farqlar;
- g'azallardagi baytlarning tushirib qoldirilishi;
- she'r bandlarining qisqartirilishi.

1. Harf va qo'shimchalarning yozilishidagi tafovutlar.

Muhsiniy devoni nashriga she'riy asarlarda qo'llangan so'zlar tarkibidagi kelishik, egalik va boshqa qo'shimchalar hozirgi o'zbek adabiy tiliga moslashtirib kiritilgan. Bu esa Muhsiniy davridagi klassik she'riyat tili va ohangining yo'qolishiga olib kelgan. Shu sababli so'zlar tarkibidagi qo'shimchalar asliyatdagidek yozilishi

maqsadga muvofiqdir.

Quyidagi jadvalda mazkur farqlar qo'lyozma manbaga qiyoslangan holda ko'rsatildi:

Nashrda	Qo'lyozmada
hamdinga	<i>hamdingg'a</i>
hukmingdadurlar	<i>hukmingg'adurlar</i>
bo'ldi	<i>o'ldi</i>
ko'rguzdi	<i>ko'rguzsa</i>
bo'lg'ay	<i>o'lg'ay</i>
uttim	<i>etdim</i>
to'kkali	<i>to'kg'ali,</i>
o'qig'a	<i>o'qina</i>
tortqon	<i>tortg'ay</i>
tutqoy	<i>tutg'oy</i>
etmoqlik	<i>etmaklig'</i>
erur	<i>o'lur</i>
mulkina	<i>mulkida</i>
istagay	<i>istag'ay</i>
behbudlikda	<i>behbudlig'la</i>
jahonda	<i>jahondin</i>
o'lg'aymu	<i>bo'lg'aymu</i>
bo'lmasdin	<i>bo'lmayin</i>
etmoqqa	<i>etmakg'a</i>
ruhingda	<i>ruyingda</i>
g'amlarga	<i>g'amlarg'a</i>
turg'ali	<i>turmoqa</i>
maqdamlari	<i>maqdamlarini</i>
to'madin	<i>ta'madin</i>
ramaqqa	<i>ramaqq'a</i>
ko'ngulga	<i>ko'ngulg'a</i>
g'amim	<i>g'aming</i>
ko'zga	<i>ko'zg'a</i>
so'zonlig'	<i>so'zonliq</i>
pushaymonlig'	<i>pushaymonliq</i>
boshida	<i>boshimda</i>
hasratingdin	<i>hasratingla</i>
meni	<i>menga</i>
baho	<i>baqo</i>

Nashrda qo'lyozmadagi *o-a* harflari, jarangli va jarangsiz undoshlar o'rtasidagi *d-t, q-g'* harflari o'zgartirib yozilgan. Bundan tashqari, *ga - g'a, kali - g'ali, g'a - na, qon - g'ay, qoy - g'oy, lik - lig', na - da, gay - g'ay, lik - lig', qa - g'a, g'ali - moqa, im - ing, lig' - liq* kabi qo'shimchalar ham **farqli shaklda** qo'llangan. Ushbu tafovutlar so'z ma'nosining o'zgarishi va o'zgacha mazmun ifoda etishiga olib kelgan.

2. So'zlarning o'qilishidagi farqlar. Nashrdagi she'rlar tarkibida keluvchi ayrim so'zlar qo'lyozma manbadan farqlanadi. So'zlarning xato tabdil etilishi she'r mazmunining o'zgarishiga olib kelgan. Natijada ayrim baytlardagi fikrlar g'aliz va tushunarsiz bo'lib qolgan. Masalan, nashr nusxada "o'lmag'il" radifli 11 baytli g'azalning 4-5-baytlaridagi **o'ldururkim** so'zi - *sindururkim, tama'* so'zi *tammoyi* tarzida noto'g'ri tabdil qilingan. Bu hol bayt mazmuni o'zgarib ketishiga sabab bo'lgan. Jumladan, mazkur g'azalning 4-bayti nashrda quyidagicha berilgan:

*Zinda ko'ngling **sindururkim** ag'niyolar suhbatl,*
Faqr eli birla yurib, boylar gadoyi o'lmag'il
[Muhsiniy 2008, 65].

Qo'lyozmada:

زنده كونكلو نك او لدورور كم اغنيا لار سهبتى
فقر ايلى برلان يوروب با يلار كدائ اولمغل
*Zinda ko'nglung **o'ldururkim** ag'niyolar suhbatl,*
Faqr eli birla yurib, boylar gadoyi o'lmag'il
[Muhsiniy 55^b].

Nashr nusxada yo'l qo'yilgan xatolik bois "zinda" va "o'ldururkim" so'zlari hosil qilgan tazod yo'qolib qolgan. Natijada nafaqat matn mazmuniga, balki g'azal badiiyatiga ham putur yetgan.

Mazkur g'azalning 5-bayti nashrda quyidagicha tabdil etilgan:

Har ne maqsudingni sen Olloh fazlidan tila,
*Qadringni kam qilmag'il, **tamomoyi** boyi o'lmag'il*
[Muhsiniy 2008, 65].

Qo'lyozmada:

هرنه مقصودينكنى سن اللاه فضلدين تلا
قدرينكى كم قلماغل طماع باى اولمغل
Har ne maqsudingni sen Olloh fazlidan tila,
*Qadringni kam qilmag'il, **tama'** boyi o'lmag'il*
[Muhsiniy 55^b].

Bayt mazmuni: *Har qanday maqsadingni sen Ollohdan tila, Qadringni kam qilib, tama qiluvchi boylardan bo'lmagin.* Nashr nusxada *qadringi* so'zi *qadringni* tarzida "n" harfi orttirib yozilishi natijasida vazn saktaligi yuzaga kelgan. *Tama'* so'zi *tamomoy* tarzida tabdil etilishi oqibatida baytdan anglashiladigan ma'no mavhumlashgan.

"Barhayot gulshan" devonida ishqiy mavzudagi 11 baytli g'azal qo'lyozmasining 5-baytidagi *so'zing* kalimasi nashrda *labing* shaklida berilgan bo'lsa, 10-baytida *xunobalar* so'zi *devonalar* ko'rinishini olgan.

Nashrda:

To'tiyi jonimni yoquti erur shakkar labing,

So'zlag'il, jonimg'a rohat o'ldi, ey, shirinmaqol [Muhsiniy 2008, 65b].

Qo'lyozmada:

طوطى جانمنى ياقتى ايورر شكر سوزنك

سوزلغىل جانمىغه راحت اولدى اى شرين مقال

To'tiyi jonimni yoquti erur shakkar so'zing,

So'zlag'il, jonimg'a rohat o'ldi, ey, shirinmaqol

[Muhsiniy 56^a].

Matndan anglashiladigan mantiq ham tahrir etilgan so'zning qo'lyozmadagi kabi "so'zing" shaklida bo'lishini taqozo etadi. Ikkinchi misradagi "so'zlag'il" fe'li ham o'zidan oldin "so'zing" kalimasi kelishini taqozo qiladi. Qo'lyozmadagi shakl badiiy mantiqqa ham har jihatdan muvofiq ekanini ta'kidlash kerak.

Ushbu g'azalning 10-baytida xato tabdil qilingan so'z ma'noga jiddiy putur yetkazgan. Nashrda ushbu bayt mana bu tarzda berilgan:

Bir guli ra'no firoqi yig'latur devonalar,

Chehrai zardim uza har dam to'kubmen ashki ol

[Muhsiniy 2008, 66b].

Qo'lyozmada yuqoridagi bayt quyidagi shaklda kitobat qilingan:

بركلى رعنا فراقى يغلالتور خونابه لار

چه ره زاردىم اوزه هر دم توكوب مين اشك ال

Bir guli ra'no firoqi yig'latur xunobalar,

Chehrai zardim uza har dam to'kub men ashki ol

[Muhsiniy 56^a].

Bamisoli guli ra'nodek yordan ayriliq devonalarcha yig'latishi

ham badiiy mantiqqa zid emas. Lekin “xunobalar” so‘zi lirik qahramonning *ashki ol* to‘kishi bilan ham mantiqiy bog‘lanib, poetik mazmunning ta‘sir kuchini bir necha barobar oshirib yuboradi. “*Xunobalar*”dagi “lar” qo‘shimchasi “qon yig‘lash” kechinmasining muttasil davom etishini ta‘sirli ifodalashga xizmat qilgan. Ma‘lum bo‘ladiki, matndagi xatoning tuzatilishi she‘r badiiyatining ham mukammal bo‘lishini ta‘minlaydi.

“Barhayot gulshan”da 7 baytli muvashshah g‘azal matla‘si quyidagicha berilgan:

*Yuzingni tal‘ati ortiqchadur **nuri** qamardan ham,
Seningdek bormukin olam aro jinsi bashardan ham*
[Muhsiniy 2008, 67b].

Qo‘lyozmada ushbu bayt quyidagicha kitobat etilgan:

يوزينكنى طلعتى ارتوقچه دورشمسى قمر دنهم
سينينكديك بارموكين عالم ارا جنس بشر دنهم
*Yuzingni tal‘ati ortiqchadur **shamsu** qamardan ham,
Seningdek bormukin olam aro jinsi bashardan ham*
[Muhsiniy 56^b].

Nashr nusxaning birinchi misrasidagi *nuri* so‘zi qo‘lyozmada *shamsu* tarzida yozilgan. Zohiran, *nuri qamar* birikmasi ham badiiy mantiqqa zid emas. Lekin asliyatdagi kabi *shamsu qamar* tarzida o‘qilganda, obrazli tafakkur teranlashgani, badiiy talqin mohiyatan kuchaygani yaqqol seziladi. Shu jihatdan, asliyat matni tiklanishi shoir ijodiy niyati to‘laqonli ifodalanishini ta‘minlaydi. Muallifning so‘z qo‘llash, obraz yaratish mahorati mukammalroq namoyon bo‘lishiga xizmat qiladi.

Muhsiniy she‘rlari tarkibidagi ayrim so‘zlar asliyatdan noto‘g‘ri tabdil qilingan. Nashrga kiritilgan she‘rlar tarkibida xato o‘qilgan so‘zlarning 7392-raqamdagi qo‘lyozmada yozilish shakli quyidagi jadvalda berildi:

Nashr nusxada	Qo‘lyozmada
afsona	<i>hangoma</i>
jahon	<i>zamon</i>
turub	<i>burun</i>
baxting	<i>islom</i>
nomi	<i>komi</i>
bemoringni	<i>xumoringni</i>
ko‘ksumni	<i>ko‘nglimi</i>

tiyri	<i>yuz</i>
birla	<i>uzra</i>
o'tub	<i>o'lub</i>
injilo	<i>ravshano</i>
ikki	<i>egma</i>
erur	<i>afruz</i>
bir	<i>har</i>
anjaq	<i>injiq</i>
bu	<i>bir</i>
gulu	<i>niholu</i>
husru	<i>harne</i>
tushub	<i>to'lub</i>
uzra	<i>ichra</i>
ayb	<i>ta'na</i>
nigahbori	<i>anga bori</i>
qilma	<i>etmay</i>
ayla	<i>ila</i>
anga	<i>ingan</i>
bo'lg'ay	<i>ungay</i>
bo'ylar	<i>tunlar</i>
labing	<i>so'zing</i>
etsalar	<i>aylasa</i>
davroni	<i>arbob</i>
tobishidin	<i>boshdin</i>
bo'ston	<i>guliston</i>
uza	<i>aro</i>
jonlar	<i>jonim</i>
osub	<i>solib</i>
tanin	<i>qastin</i>
ahli	<i>xalqi</i>
ichra	<i>birla</i>
ko'zum	<i>ko'zni</i>
birla	<i>uzra</i>
dardi	<i>so'zi</i>
kunduz	<i>kunlar</i>
sahfai	<i>mus'haf</i>

3. G'azallardagi baytlarning tushirib qoldirilishi.

Muhsiniy she'rlari jamlangan "Barhayot gulshan" devoni nashri bilan 7392-raqamli qo'lyozmani qiyosiy o'rganish natijalari ba'zi g'azallarning maqta'i va ayrim boshqa baytlari tushirib qoldirilganini

ko'rsatadi.

Masalan, *Topmadim olamda holim bilguchi ahli ramuz, / Shul sababdin kechalar orom yo'q, bexob ko'z*" matla'li g'azal nashr nusxada 10 bayt shaklida berilgan. 7392-raqamdagi qo'lyozma devonda esa 11 bayt bo'lib, 10-bayt nashrdan tushirib qoldirilgan. Mana, o'sha bayt:

اصلزاده نسبتدین قالمدی فرغانهده
قالغانی قیر غز قیچاق تاجیک منغت یوز
*Aslzoda nisbatidin qolmadi Farg'onada,
Qolg'oni qirg'iz-u qipchoq, tojik-u mang'it-u yuz*
[Muhsiniy 35^a].

Ushbu g'azalda umrni behuda o'tkazish, havo nafsga qullik, shariatni zalilu poymol etish, jaholat va qabohat singari shaxsni kamolotdan, jamiyatni taraqqiydan to'suvchi nuqsonlar qattiq tanqid qilinadi. Bu hol, o'z navbatida, yurtning mustamlaka girdobiga tushishiga sabab bo'lgani g'azalning quyidagi baytida ta'sirchan ifodalangan:

*Ketmasa insof eldin, kelmag'aydi yurtg'a,
Rus qavmikim, sarig' ruxsorayu feruza ko'z.*
[Muhsiniy 2008, 36b].

G'azal janriga oid she'rlar matnida aksar hollarda shoirning lirik kechinmasi bilan bir vaqtda ijtimoiy voqelik ham badiiy talqin etiladi. Matnda o'zgartirish va tahrirlar ba'zan ijodkorning o'zi tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin. Matnshunos Nafas Shodmonovning yozishicha: "...matn muallifi harakatdagi voqelikni aks ettirar ekan, muayyan ijodiy ruhiy jarayonni kechiradi. Shu jarayonda u ob'yektiv va sub'yektiv sabablar ta'sirida matnning ayrim o'rinlariga munosabatini o'zgartirishi va ularga turli hajmlardagi tuzatishlar kiritishi mumkin. Bunday tuzatish va o'zgartirishlar matnning materiali, yaratilishi, shakllanishi, qurilishi va hokazo tarixiy, badiiy, g'oyaviy hamda uslubiy jihatlarini o'rganishga asos bo'ladi" [Шодмонов 2009, 22].

Shuningdek, ijtimoiy mavzudagi 11 baytli g'azalning maqta'si nashrda aks etmagan. Ushbu g'azal maqta'i asliyatda quyidagicha berilgan:

محسنی کچه قرانغوسی ایرور حامله دار
توغادور صبح وسعا دت انکا اولمه مایوس
*Muhsiniy kecha qorong'usi erur homilador,
Tug'odur subhi sa'odat anga o'lma ma'yus*
[Muhsiniy 36^b]

G'azal maqta'i shoir ijodiy niyatining xulosasini ifodalayotgani bilan ajralib turadi. Maqta'ning tushirib qoldirilishi she'r matnining mantiqiy jihatdan yakunlanmay qolishiga sabab bo'lgan. Natijada shoirning g'oyaviy maqsadi, izhor etmoqchi bo'lgan fikri kitobxon nazaridan chetda qolgan. She'rda Vatan va xalq boshiga tushgan qora kunlardan shikoyat ohangi ustuvorlik qiladi. Shoir mustamlakachilik siyosatini kecha qorong'isiga o'xshatsa, *subhi saodat* – baxt tongini erk va ozodlikka qiyoslaydi. Ya'ni, *zulm kechasi qorong'i bo'lsa ham u ozodlikka, hurlikka homilador. Ey Muhsiniy, shu bois sen g'amdan ma'yus bo'lma, yurtning ozodlikka erishish kunlari yaqindir* mazmuni baytda betakror badiiy ifoda bo'lib keladi. Darhaqiqat, kecha qanchalik qorong'u bo'lmasin, undan keyin yorug' tong keladi. Tunning subhi saodatga homilador bo'lishi – o'zga biror shoirda uchramaydigan ohorli tashbeh! Ko'rinadiki, shoir boshqa ko'plab zamondoshlari singari millat, el-yurt dardi bilan yashagan, uning erk va ozodlikka erishmog'ini orzu qilgan.

Devon nashrida "*Kog'oz*" radifli g'azal 9 baytli qilib berilgan. Ammo asliyat bilan qiyoslanganda, jami 11 baytdan tarkib topgani ayon bo'ladi. G'azalning 5-7-baytlari nashr nusxadan tushirib qoldirilgan. Jumladan, 5-bayt mazmuni quyidagicha:

كلكى شمشير نى فتحيد ه ايرور هر کشور

آچلوردستى ايله جمله بر آيا كاغذ

Kilki shamshirini fathida erur har kishvar,

Ochilur dasti ila jumla barr, oyo kog'az

[Muhsiniy 26^b]

Mazkur g'azalning 7-bayti ham nashr nusxadagi matnda mavjud emas. Ushbu bayt qo'lyozmada quyidagi tarzda keladi:

اول نهنگى كيم ايرور قار نيغه تارتار آسيا

آله قلاب نفس اچره قيلور جا كاغذ

Ul nahangikim erur qornig'a tortar osiyo,

Olihi qullobi nafs ichra qilur jo kog'oz

[Muhsiniy 26^b]

Mazkur ikki baytning tushirib qoldirilishi natijasida g'azaldagi betakror obrazli tasvir xira tortib qolgan. Tashbeh va istioraga asoslangan poetik mazmun mavhumlashgan. Muallifning ijodiy niyati to'liq ifodalanmay qolgan. Tabiiyki, ularning tiklanishi g'azal matni mukammal bo'lishiga, badiiy talqinning mantiqiy izchilligi ta'minlanishiga xizmat qiladi. Rus matnshunosi B.V.Tomashevskiyning fikricha: "Matn tarixi (bu tushuncha

anglatgan keng ma'noga ko'ra) adabiyot tarixi tadqiqotchisiga adabiy yodgorlikka oid zohiriy ma'lumotlarni emas, muallif laboratoriyasining botiniy jihatlarini kashf etish imkonini beradi" [Томашевский 1959, 148]. Ma'lum bo'ladiki, Muhsiniy lirik asarlarining matn tarixini o'rganish shoir ijod laboratoriyasi sirlarini o'rganishda muhim o'rin tutadi.

Ijodkorning "Qoshing mehrobi toqi sajdagohi jumla mu'mindur" satri bilan boshlanuvchi g'azali asliyatda 9 baytli bo'lgani holda, devonning nashr nusxasida 8 baytga aylantirilgan. Qo'lyozma manbada g'azalning 7-bayti quyidagicha kitobat qilingan:

أمانتگاه مضمون رمزایرور صندوق سینمده

امین ایرماس کیم اول غار یتب ایتسه حرق خاین دور

Omonatgohi mazmuni ramz erur sanduqi siynamda,

Amin ermaskim, ul oriyat etsa harfi xoyindur

[Muhsiniy 30^a]

Ushbu g'azalda mumtoz she'riyat uchun xos bo'lgan irfoniy mazmun badiiy talqin etilgan. Tabiiyki, ushbu baytning tushirib qoldirilishi g'azalning matni yaxlitligiga putur yetkazgan va shoir ijodiy niyatini **noto'g'ri tushinishga** sabab bo'lgan.

Asliyatda 11 baytdan tarkib topgan "Soqiyo, may berki, tegdi ko'ngluma hushyorlig'" misrasi bilan boshlanuvchi g'azalning 5-bayti nashr nusxada mavjud emas. G'azal mohiyatini anglashda muhim bo'lgan ushbu bayt matni asliyatda shunday keladi:

توبه ایلابسیندور سین بولسه کلکشت بهار

یوقموناموسینگ سنی تاکیغچه بیعار لیغ

Tavba aylab sendursen bo'lsa gulgashti bahor,

Yo'qmu nomusing sani tokayg'acha beorlig'

[Muhsiniy 45^a]

Asliyatda mavjud baytlarning nashr nusxadan tushirib qoldirilishi matnning nuqsonli holga kelishiga sabab bo'lgan. Matn tarixini to'laqonli anglash imkoniyatini cheklagan.

4. She'r bandlarining qisqartirilishi. Asliyat bilan qiyoslash natijasida devon nashrida Muhsiniy she'rlari bandlarining to'liq berilmaganlik holatlari ham kuzatiladi. Zoriy g'azaliga Muhsiniy muxammasining 4-bandi nashrga kiritilmay qolgani ushbu fikrni tasdiqlaydi. Qo'lyozma manbada yuqorida qayd qilingan muxammas hajmi besh banddan iborat ekanligi ma'lum bo'ladi. Tushirib qoldirilgan band matni asliyatda quyidagicha:

آدم ديمانگيز اولمسه مهر محبتى
اندين زياده اولدى بهايمنى صحبتى
قىلمانگ آئينگى تملينغه ذره رغبتى
مين چكميشم الارقوليدىن كوب مصيبتىن
چغز اولميشم كه قيدى باروب آشيآب قىلى

*Odam demangiz o'lmasa mehru-muhabbati,
Andin ziyoda o'ldi bahoyimni suhbati.
Qilmang oning tamlig'ina zarra rag'batl,
Men chekmisham alar qo'lidin ko'p musibatl,
Chug'z o'lmishamki, qayda borib oshyon qilay*
[Muhsiniy 99^a]

Shoirning odam va olam munosabati, hayot va e'tiqod haqidagi falsafiy qarashlari ifoda etilgan bu kabi satrlarning tushirib qoldirilgani nashr nusxadagi matnning nuqsonli ekanligini ko'rsatadi. Bu kabi nuqsonlarni tuzatish shoir asarlarining nisbatan mukammal matnlarini tiklash imkonini beradi. Chunki "...amaliy matnshunoslikning vazifasi testologik xatolardan xoli, muallifning dastxat varianti yoki shunga yaqin ishonchli ilmiy matnlarni tiklash muammolarini hal etishdan iboratdir" [Jabborov 2020, 51].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar va tahlillardan xulosa qilish mumkinki, Muhsiniy lirik merosi jamlangan "Barhayot gulshan" devoniga kiritilgan she'rlarning asliyat asosidagi mukammal matnlarini tiklash zarur. Buning uchun, birinchidan, shoir devoni qo'lyozmalarini qiyoslab o'rganish, ikkinchidan, asliyat va tabdil nusxalardagi har bir she'rni so'zma-so'z, misrama-misra muqoyasa etish, uchinchidan, shu asosda xatolardan xoli, muallif variantiga muvofiq keluvchi yoki shunga yaqin matnlarni tayyorlash taqozo etiladi. Qiyosiy tahlillar kelajakda shoir asarlarining mukammal nashrlarini chop qilishga yo'l ochadi. Bu esa, o'z navbatida, Muhsiniy devonlari qo'lyozmalarini qiyosiy o'rganish, matniy tafovutlar va ularning kelib chiqish sabablarini tahlil etish, shoir asarlari ilmiy-tanqidiy matnini hamda uning asosida nisbatan mukammal nashrlarni tayyorlashni talab qiladi.

Adabiyotlar

Жабборов, Н. 2019. "Ўзбек матншунослиги ва унда матн танқиди, илмий-танқидий матн истилоҳларининг ўрни". *Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий ва манбавий асослари: Республика илмий-амалий конференцияси материаллари*, 12. Тошкент: Mumtoz so'z.

- Жабборов, Н. "Матн тарихини ўрганиш – илмий ҳақиқат мезони".
Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари: Республика илмий-амалий анжумани материаллари, 51. Тошкент.
- Лихачев, Д.С. 2001. При участие А.А. Алексеева и А.Г. Боброва.
Текстология на материале русской литературы X – XVII веков.
Санкт-Петербург: Алетейя.
- Муҳсиний. 2008. *Девон. Барҳаёт гулшан*. Фарғона.
- Муҳсиний. ЎзР ФА ШИ. Инв №7392.
- Муҳсиний. Гафур Ғулом номидаги Фарғона вилоят Адабиёт музейи фонди. Қўлёзма. Инв 4303.
- Сирожиддинов, Ш. 2019. *Матншунослик сабоқлари*. Тошкент: Navoiy universiteti.
- Томашевский, Б.В. 1959. *Писатель и книга*. Очерк текстологии. Изд. 2-е, Москва.
- Шодмонов, Н. 2009. *Шоҳиду-л-иқбол – адабий манба*. Тошкент: Фан.
- Қайюмов, П. 2011. *Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти* (материаллар ва хотиралар). Тошкент: Tamaddun.